Gurukul International Multidisciplinary Research Journal (GIMRJ)
with International Impact Factor 8.357
Peer Reviewed Journal
https://doi.org/10.69758/GIMRJ/2601S01V14P102

e-ISSN No. 2394-8426
Special Issue on Humanities And Indian Knowledge System Feb'26
Issue–I(I), Volume–XIV

समाजशास्त्र आणि भारतीय ज्ञानपरंपरा

डॉ. विनायक आर. साखरकर
कुंभलकर समाजकार्य सांध्यकालीन महाविद्यालय, नागपूर

सारांश:

भारतीय ज्ञानपरंपरा ही भारतात शतकानुशतके विकसित झालेली सर्वसमावेशक आणि स्वदेशी ज्ञानव्यवस्था आहे. या ज्ञानव्यवस्थेमध्ये तत्त्वज्ञान, सामाजिक रचना, सांस्कृतिक प्रथा-परंपरा, नैतिक मूल्ये आणि विविध संस्थात्मक व्यवस्था यांसारख्या भारतीय समाजाच्या अनेक अंगांचा समावेश होतो. समाजशास्त्र हे सामाजिक नातेसंबंध, संस्था आणि सामाजिक परिवर्तन यांचा वैज्ञानिक पद्धतीने अभ्यास करणारे शास्त्र असून, भारतीय ज्ञानपरंपरेतील विचार, संकल्पना आणि परंपरांचे सामाजिक संदर्भात विश्लेषण करण्यासाठी प्रभावी चौकट प्रदान करते. या लेखामध्ये सामाजिक सुव्यवस्था, धर्म, जातीव्यवस्था, कुटुंब व नातेसंबंध, शिक्षण, लिंगभेद तसेच नैतिक मूल्ये यांसारख्या भारतीय विचारांमध्ये अंतर्भूत असलेल्या प्रमुख समाजशास्त्रीय घटकांचा अभ्यास करण्यात आला आहे. प्राचीन ग्रंथ, लोकपरंपरा आणि स्वदेशी व्यवहार यांच्या आधारे भारतीय ज्ञानपरंपरा समाजातील एकात्मता, सामूहिक कल्याण, शाश्वतता आणि नैतिक जीवनशैली यांविषयी महत्त्वपूर्ण अंतर्दृष्टी प्रदान करते, हे या लेखातून स्पष्ट होते. त्याचबरोबर, परंपरागत ज्ञानपद्धतींतील मर्यादा (विशेषतः सामाजिक असमानता आणि सामाजिक बहिष्करण यांसंदर्भातील मुद्दे) समाजशास्त्रीय दृष्टिकोनातून सखोलपणे परीक्षण करण्यात आले आहेत. समाजशास्त्र आणि भारतीय ज्ञानपरंपरा यांचे संयुक्त विश्लेषण आजच्या भारतीय समाजाचे अधिक सखोल, सर्वसमावेशक आणि सांस्कृतिकदृष्ट्या योग्य आकलन विकसित करण्यास महत्त्वपूर्ण योगदान देते.

मुख्य शब्द: ***समाजशास्त्र, भारतीय ज्ञानपरंपरा, सामाजिक संस्था, संस्कृती, परंपरा, सामाजिक विचार***

प्रस्तावना:

समाजशास्त्र हा समाजाचा वैज्ञानिक अध्ययन असून, सामाजिक नातेसंबंध, संस्था, नियम, मूल्ये आणि सामाजिक परिवर्तनाच्या प्रक्रियांचा अभ्यास करते. जरी समाजशास्त्र हा शास्त्रशाखेचा स्वरूपात उगम युरोपमध्ये उन्नीसाव्या शतकात झाला असला, तरीही समाजाविषयीची सुसंगत आणि प्रणालीबद्ध समज अनेक प्राचीन संस्कृतींमध्ये पूर्वीपासूनच आढळते. भारतीय संदर्भात समाजविषयक विचारांचा पाया अत्यंत प्राचीन आणि व्यापक भारतीय ज्ञानपरंपरेत आढळतो. ही ज्ञानपरंपरा वैदिक साहित्य, उपनिषदे, स्मृती, धर्मशास्त्रे, रामायण–महाभारत अशी महाकाव्ये, अर्थशास्त्र, बौद्ध–जैन ग्रंथ, भक्ती–सूफी परंपरा तसेच लोक, आदिवासी आणि प्रादेशिक ज्ञानसंपदा यातून विकसित झाली आहे. या सर्व स्रोतांमध्ये सामाजिक संघटना, कुटुंब व नातेसंबंध, जाति–समुदाय रचना, लिंगभेद, शिक्षणपद्धती, नैतिक मूल्ये आणि सामाजिक नियंत्रण यांचे सखोल वर्णन आढळते.

प्रारंभी भारतीय समाजशास्त्रीय अभ्यासावर पाश्चात्त्य सिद्धांतांचा प्रभाव जास्त होता; परंतु भारतीय समाजशास्त्रज्ञांनी नंतर स्वदेशी संकल्पनांचा अभ्यास करण्यावर भर दिला. धर्म, कर्म, वर्ण, जाती, गुरु–शिष्य परंपरा, लोकसंग्रह यांसारख्या संकल्पना सामाजिक सुव्यवस्था, कर्तव्य, अधिकार, सत्ता आणि सामूहिक कल्याण यांसंबंधी मौल्यवान समाजशास्त्रीय अंतर्दृष्टी देतात.

अलीकडच्या काळात भारतीय ज्ञानपरंपरेबाबत वाढलेला शैक्षणिक आणि धोरणात्मक रस पारंपरिक ज्ञानाचे पुनर्परीक्षण करण्याची नवी संधी निर्माण करतो. या संशोधनाचा उद्देश समाजशास्त्र आणि भारतीय ज्ञानपरंपरा यांच्यातील अंत:संबंधांचा अभ्यास करणे, त्यातील समाजशास्त्रीय मूल्ये आणि कल्पनांचे विश्लेषण करणे तसेच आधुनिक समाजातील त्यांच्या उपयुक्तता आणि मर्यादा समजून घेणे हा आहे. अशा प्रकारे, हे अध्ययन भारतीय समाजाच्या अधिक सर्वसमावेशक आणि सांस्कृतिकदृष्ट्या मूळ असलेल्या समजाला बळकटी देते.

संशोधनाची उद्दिष्टे

या संशोधनाचे उद्दिष्ट पुढीलप्रमाणे आहेतः

1) भारतीय ज्ञानपरंपरेची संकल्पना, तिची ऐतिहासिक आणि बौद्धिक पायाभूत तत्त्वे तसेच भारतीय समाजाशी असलेले तिचे नाते यांचा अभ्यास करणे.
2) भारतीय ज्ञानपरंपरेमध्ये अंतर्भूत असलेल्या समाजशास्त्रीय अंगांची (समाजसंस्था, मूल्ये, नियम, श्रद्धा आणि मानसिकता) यांची समाजशास्त्रीय दृष्टिकोनातून समीक्षा करणे.
3) धर्म, वर्ण, जाति, कर्म आणि लोकसंग्रह यांसारख्या मूळ भारतीय संकल्पनांचा समाजशास्त्रीय दृष्टीने अभ्यास करणे.

4) भारतीय ज्ञानपरंपरेने समाजरचना, कुटुंबव्यवस्था, शिक्षण, लिंगभेद, आणि सामुदायिक जीवन यांना कशाप्रकारे आकार दिला आहे हे समजून घेणे.
5) समकालीन भारतीय समाजाचे आकलन करण्यात आणि वर्तमान सामाजिक समस्यांना उत्तर देण्यात भारतीय ज्ञानपरंपरेचे महत्त्व व उपादेयता तपासणे.

संशोधन पद्धती:

या अध्ययनात द्वितीयक स्रोतांवर आधारित गुणात्मक आणि अन्वेषणात्मक संशोधन पद्धतीचा वापर करण्यात आला आहे. प्राचीन भारतीय ग्रंथ, समाजशास्त्रीय लेखन आणि संशोधनात्मक लेख यांचे पाठविश्लेषण (textual analysis) आणि विषयवस्तू विश्लेषण (content analysis) द्वारे परीक्षण केले आहे. स्थानिक (indigenous) सामाजिक संकल्पना आणि आधुनिक समाजशास्त्रीय सिद्धांत यांची तुलना करण्यासाठी ऐतिहासिक आणि तुलनात्मक दृष्टिकोन स्वीकारला आहे. भारतीय ज्ञानपरंपरा त्यांच्या सांस्कृतिक आणि सामाजिक संदर्भात समजून घेण्यासाठी उत्तर-औपनिवेशिक (postcolonial) दृष्टीकोन अभ्यासाचे मार्गदर्शन करतो.

समाजशास्त्र आणि भारतीय ज्ञानव्यवस्था:

समाजशास्त्र आणि भारतीय ज्ञानव्यवस्था यांचा निकट संबंध आहे, कारण दोन्हीही समाजाची प्रकृती, रचना आणि कार्यपद्धती समजून घेण्याचा प्रयत्न करतात. भारतीय ज्ञानव्यवस्था ही भारतात हजारो वर्षांच्या कालखंडात विकसित झालेली स्थानिक आणि वैविध्यपूर्ण ज्ञानपरंपरा आहे. यात तत्त्वज्ञान, नीतिशास्त्र, सामाजिक संघटना, संस्कृती, शिक्षण, वैद्यक, शासनपद्धती आणि दैनंदिन व्यवहार यांसारख्या विविध क्षेत्रांचा समावेश होतो. वेद, उपनिषदे, धर्मशास्त्रे, अर्थशास्त्र यांसारख्या प्राचीन ग्रंथांमध्ये तसेच लोकपरंपरा आणि समुदायाच्या व्यवहारांमध्ये या ज्ञानाचा पाया आढळतो.

धर्म, कर्म, वर्ण, जात, आश्रम आणि पुरुषार्थ यांसारख्या संकल्पना समाजजीवनाची मांडणी कशी केली गेली होती, व्यक्ती–समाज संबंध कसे होते, सामाजिक भूमिका आणि कर्तव्ये कशी निश्चित केली जात होती याचे स्पष्ट चौकट उपलब्ध करून देतात. समाजशास्त्रीय दृष्टिकोनातून पाहता, या संकल्पना प्राचीन भारतीय समाजातील सामाजिक सुव्यवस्था, कुटुंब आणि नातेसंबंध, शिक्षणव्यवस्था, धार्मिक आचार आणि मूल्यपरंपरा या संस्थांच्या कार्यपद्धतीचे विश्लेषण करण्यास महत्त्वपूर्ण ठरतात.

समाजशास्त्र भारतीय ज्ञानव्यवस्थेशी केवळ सांस्कृतिक वारसा म्हणून जोडलेले नसून ती एक महत्त्वाची सामाजिक विचारसरणी आहे, जी पाश्चात्त्य सिद्धांतांच्या वर्चस्वास आव्हान देते. वसाहतकालीन काळात भारतीय समाजाचे विश्लेषण अनेकदा युरोकेन्द्री चौकटीत केले गेले, ज्यामुळे जातव्यवस्था, खेड्यांची रचना, समुदायजीवन इत्यादी भारतीय संस्था चुकीच्या पद्धतीने समजल्या गेल्या. या पार्श्वभूमीवर भारतीय समाजशास्त्रज्ञांनी भारतीय ज्ञानव्यवस्थेकडे अधिक गांभीर्याने पाहण्यास सुरुवात केली, आणि सामाजिक वास्तवाचे स्पष्टीकरण भारतीय सांस्कृतिक संकल्पनांच्या आधारे करण्याचा प्रयत्न केला.

या प्रक्रियेमुळे भारतीय ज्ञानव्यवस्थेतील एकात्मता, नैतिकता, सामाजिक कर्तव्य, समुदायजीवन यांसारख्या सकारात्मक घटकांसोबतच जाति-आधारित बहिष्कार, सामाजिक श्रेणीकरण, पितृसत्ता आणि ज्ञानावर असमान प्रवेश यांसारख्या विरोधाभासांचाही समाजशास्त्रीय दृष्टीने चिकित्सक अभ्यास शक्य झाला.

आधुनिक काळात समाजशास्त्र आणि भारतीय ज्ञानव्यवस्थेचा परस्परसंबंध अधिकाधिक महत्त्वाचा ठरतो. ज्ञान-वसाहतवादाच्या समाप्तीकडे (ज्ञानाचे वसाहतवादातून मुक्तीकरण) वाटचाल, शाश्वत विकास, शिक्षण क्षेत्रातील सुधारणा, पारंपरिक आरोग्यशास्त्र आणि पर्यावरणसंबंधी नैतिकता अशा विषयांवर भारतीय ज्ञानव्यवस्थेची समाजशास्त्रीय मांडणी अत्यंत अर्थपूर्ण ठरते. तथापि, समाजशास्त्र भारतीय ज्ञानव्यवस्थेचे आंधळेपणाने गौरवीकरण करण्याऐवजी तिचा चिकित्सक आणि विवेकी अभ्यास करण्यावर भर देते. कोणाचे ज्ञान केंद्रस्थानी ठेवले जाते आणि कोणाचे आवाज उपेक्षित राहतात, याचा सखोल विचार करणे अत्यावश्यक मानले जाते.

त्यामुळे, समाजशास्त्र आणि भारतीय ज्ञानव्यवस्था यांचा परस्परसंबंध समाजाविषयीचे आकलन अधिक व्यापक, सांस्कृतिकदृष्ट्या आधारलेले आणि चिकित्सक बनवतो. भारतीय समाजातील परंपरा, सत्ता-संबंध आणि सामाजिक बदल यांचे विश्लेषण करण्यासाठी हा संबंध अत्यंत उपयुक्त ठरतो.

सामाजिकशास्त्राची संकल्पना:

सामाजिकशास्त्र हे मानवी समाजाचे प्रणालीबद्ध व वैज्ञानिक अध्ययन असून समाजातील सामाजिक जीवन कसे घडते, टिकते आणि बदलते याचा अभ्यास करते. व्यक्ती एकमेकांशी कशाप्रकारे संबंध ठेवतात, कोणते सामाजिक नमुने निर्माण होतात आणि त्याद्वारे समाजाची रचना कशी घडते याचा हा शास्त्रशुद्ध शोध

आहे. कुटुंब, धर्म, अर्थव्यवस्था, शिक्षण आणि राज्यव्यवस्था यांसारख्या सामाजिक संस्था मानवी वर्तन व सामाजिक सुव्यवस्था कशी घडवतात याचाही अभ्यास सामाजिकशास्त्र करते. समाजातील मूल्ये, नैतिकता, रूढी आणि नियम व्यक्तीच्या वर्तणुकीवर कसा प्रभाव टाकतात आणि समाजाला स्थिरता व दिशा कशी देतात याचे विश्लेषणही या शास्त्राच्या क्षेत्रात येते. त्याच वेळी, सामाजिक बदल आणि सातत्य यांचाही अभ्यास केला जातो, परंपरा काळानुसार कशा टिकतात तसेच औद्योगिकीकरण, नागरीकरण, जागतिकीकरण आणि तांत्रिक प्रगती यांसारख्या शक्तींमुळे समाजात कसे बदल होतात हेही सामाजिकशास्त्र तपासते.

सामाजिकशास्त्राच्या घडणीत महत्त्वाची भूमिका बजावणाऱ्या पाश्चिमात्य विचारवंतांमध्ये ऑगस्ट कॉम्ट यांनी समाजाच्या अभ्यासासाठी वैज्ञानिक पद्धतींचा आग्रह धरला; एमिल दुर्खाईम यांनी सामाजिक तथ्ये आणि सामूहिक चेतना ही सामाजिक एकात्मतेसाठी अत्यावश्यक असल्याचे प्रतिपादन केले; मॅक्स वेबर यांनी अर्थ लावण्याची प्रक्रिया, सामाजिक कृती आणि संस्कृती व धर्माचा समाजावर होणारा प्रभाव यावर भर दिला; तर कार्ल मार्क्स यांनी वर्गसंबंध, सत्ता आणि आर्थिक रचना यांच्या आधारे समाजाचे विश्लेषण केले. या सर्वांनी मिळून सामाजिकशास्त्राची शास्त्रशुद्ध पायाभरणी केली.

भारतीय संदर्भात जी. एस. घुर्ये, एम. एन. श्रीनिवास, राधाकमल मुखर्जी आणि डॉ. बी. आर. आंबेडकर यांनी स्वदेशी परंपरा आणि वास्तव सामाजिक रचना यांवर भर देत भारतीय सामाजिकशास्त्राला महत्त्वपूर्ण दिशा दिली. जात, जमात, गावसमाज, संस्कृती, सामाजिक स्तरविन्यास आणि विषमता यांचे त्यांनी केलेले अभ्यास भारतीय समाजाचा अभ्यास पाश्चिमात्य सिद्धांतांवरच अवलंबून न राहता स्वतःच्या ऐतिहासिक व सांस्कृतिक संदर्भात करणे आवश्यक असल्याचे दर्शवतात.

भारतीय ज्ञानपरंपरेची समज:

भारतीय ज्ञानपरंपरा ही भारतात सहस्रावधी वर्षांपासून विकसित झालेली व्यापक, सर्वांगीण आणि स्वदेशी ज्ञानव्यवस्था आहे. निरंतर चालत आलेल्या वैचारिक परंपरा, जीवनानुभव, सांस्कृतिक देवाणघेवाण आणि पिढ्यान्पिढ्या जोपासल्या गेलेल्या परंपरांमधून ही ज्ञानसंपदा आकारली गेली आहे. भारतीय ज्ञानपरंपरेचे एक महत्त्वपूर्ण वैशिष्ट्य म्हणजे भौतिक जीवन आणि आध्यात्मिक जीवन यांचे एकत्रीकरण—ज्ञान हे केवळ बाह्य प्रगतीचे साधन नसून नैतिक जगणे, आत्मपरिष्कार आणि सामाजिक समतोल प्रस्थापित करण्याचे साधन म्हणूनही मानले गेले आहे. भारतीय ज्ञानव्यवस्थेमध्ये व्यक्ती, समाज आणि निसर्ग यांच्यातील सुसंवादाला विशेष महत्त्व दिले जाते. संतुलन, शाश्वतता आणि नैतिक जबाबदारी ही त्याची मूलतत्त्वे मानली जातात. भारतीय ज्ञानाची परंपरा गुरू–शिष्य परंपरेतून मौखिकरित्या तसेच ग्रंथ, भाष्ये आणि टीकासाहित्य यांसारख्या लिखित माध्यमांद्वारे पुढे नेली गेली, ज्यामुळे ज्ञानाची सातत्यपूर्ण आणि अखंड परंपरा टिकून राहिली.

या ज्ञानपरंपरेचा उपयोग सांस्कृतिक, सामाजिक आणि नैतिक संदर्भानुसार रूपांतरित होत गेला. त्यामुळे भारतीय ज्ञानपरंपरा ही केवळ धार्मिक किंवा तात्त्विक मर्यादित राहणारी व्यवस्था नसून खगोलशास्त्र, गणित, वैद्यकशास्त्र (आयुर्वेद), शिक्षणशास्त्र, अर्थशास्त्र, राज्यशास्त्र, समाजशास्त्र, पर्यावरणज्ञान, कला, वास्तुशास्त्र आणि कौशल्याधारित कारागिरी अशा विविध क्षेत्रांना व्यापून आहे.

अशा प्रकारे, भारतीय ज्ञानपरंपरा ही समाज, जग आणि मानवी आचरण यांचे बहुआयामी, कालानुरूप परिष्कृत होत गेलेले आणि सखोल दृष्टिकोन प्रदान करणारे विस्तृत ज्ञानविश्व आहे.

भारतीय ज्ञानपरंपरेतील समाजशास्त्रीय घटक:

१. सामाजिक व्यवस्था आणि धर्म

धर्म हा भारतीय सामाजिक विचारांचा केंद्रबिंदू असून भारतीय ज्ञानपरंपरेतील सामाजिक व्यवस्थेचा अत्यंत महत्त्वाचा घटक आहे. धर्म म्हणजे नैतिक कर्तव्य, सदाचरण, सामाजिक जबाबदारी आणि सद्वर्तनाचे तत्त्व, जे व्यक्ती आणि समाज दोघांच्या वर्तनाला दिशा देतात. कठोर आणि एकसमान कायद्यांपेक्षा धर्म अधिक लवचिक आणि परिस्थितीनुसार बदलणारा आहे; वय, लिंग, व्यवसाय आणि जीवनाच्या टप्प्यानुसार धर्माचे स्वरूप वेगवेगळे असते. कर्तव्यांना अधिकारांपेक्षा प्राधान्य देत धर्म व्यक्तींना आपल्या सामाजिक भूमिकांचे निष्ठेने पालन करण्यास प्रेरित करतो, ज्यामुळे समाजात समतोल आणि सौहार्द निर्माण होते. समाजशास्त्रीय दृष्टीकोनातून धर्म हे सामाजिक वर्तन नियंत्रित करण्याचे साधन आहे; तो समाजातील मूल्ये आणि नैतिकतेचा पाया घालतो आणि सहकार्य, परस्पर कर्तव्ये व सामूहिक नैतिकतेद्वारे सामाजिक एकात्मता मजबूत करतो.

२. वर्ण आणि जाति व्यवस्था

प्राचीन भारतीय ग्रंथांमध्ये वर्णव्यवस्था ही व्यवसाय आणि व्यक्तीच्या गुण–कर्मांच्या आधारे समाजाचे वर्गीकरण करणारी एक कार्यात्मक पद्धती म्हणून वर्णिली आहे. तिचे मूलभूत उद्दिष्ट समाजातील कामांचे विभाजन करून सामाजिक व्यवस्थेचे सुयोग्य नियोजन करण्याचे होते. परंतु इतिहासाच्या प्रवासात ही प्रणाली

e-ISSN No. 2394-8426
Special Issue on Humanities And Indian Knowledge System Feb'26
Issue–I(I), Volume–XIV

हळूहळू जाति व्यवस्थेत परिवर्तित झाली, जी जन्मावर आधारित, कठोर व श्रेणीबद्ध बनली. समाजशास्त्रीय विश्लेषण दर्शविते की जाति व्यवस्थेने सामाजिक गतिशीलता मर्यादित केली, व्यवसायांचे वारसाहक्क निश्चित केले आणि व्यक्तीची सामाजिक ओळख, परस्पर संबंध व दैनंदिन जीवन खोलवर प्रभावित केले. विवाहसंबंध, सामाजिक दर्जा, सत्ता आणि संसाधनांवरील प्रवेश या सर्व क्षेत्रांत जाति ही एक प्रभावी सामाजिक संस्था बनली. भारतीय समाजशास्त्रज्ञांनी जाति हा भारतीय समाजाचा रचनात्मक घटक असून तितकाच असमानता आणि बहिष्करणाचा स्रोत असल्याचे गंभीरपणे अभ्यासले आहे.

३. कुटुंब आणि नातेसंबंध व्यवस्था

भारतीय ज्ञानपरंपरेत कुटुंबाला सामाजिक जीवनाचे मूलस्थान मानले जाते. पारंपरिक संयुक्त कुटुंब पद्धतीत सामूहिक जबाबदारी, परस्पर सहाय्य आणि सामाजिक सुरक्षिततेवर विशेष भर दिला जात असे. मुलांचे संगोपन, वृद्धांचे संरक्षण आणि अवलंबित व्यक्तींची काळजी ही कुटुंबाची सामूहिक जबाबदारी होती. कुटुंब हे मूल्य, संस्कार, धार्मिक परंपरा आणि सांस्कृतिक वारसा एका पिढीकडून पुढील पिढीकडे हस्तांतरित करण्याचे प्रमुख माध्यम होते. विवाह, नातेसंबंध प्रणाली, वंशपरंपरा आणि विविध सामाजिक–धार्मिक विधींमुळे सामाजिक स्थिरता आणि संबंधांचे नियमन अधिक दृढ होत असे. समाजशास्त्राच्या दृष्टीने कुटुंब आणि नातेसंबंधांचा अभ्यास केल्याने भारतीय समाजात चालत आलेल्या सातत्य आणि कालानुरूप होणाऱ्या बदलांचे आकलन होते; विशेषतः आधुनिकीकरण, शहरीकरण आणि संयुक्त कुटुंबापासून अणुकुटुंबाच्या दिशेने होणाऱ्या संक्रमणाच्या संदर्भात हे महत्त्वपूर्ण आहे.

शिक्षण आणि ज्ञानप्रसार:

भारतीय ज्ञानपरंपरेत विद्या किंवा शिक्षण हे व्यक्तीच्या सर्वांगीण विकासासाठी आवश्यक असलेली व्यापक आणि सर्वसमावेशक प्रक्रिया मानली जाते. येथे शिक्षण केवळ बौद्धिक प्रगती किंवा व्यवसायाभिमुख प्रशिक्षणापुरते मर्यादित नसून, चारित्र्यनिर्मिती, नैतिक आचरण, आत्मअनुशासन, व्यावहारिक कौशल्ये आणि आध्यात्मिक प्रगल्भता यांनाही तितकेच महत्त्व दिले जाते. शिक्षण ही आयुष्यभर चालणारी प्रक्रिया मानली जात असे, जी व्यक्तीला सामाजिक भूमिकांची योग्य जाण करून देत समाज आणि निसर्गाशी सुसंवाद साधून जगण्याची क्षमता विकसित करीत असे. ज्ञानाचा उपयोग वैयक्तिक प्रगतीसाठीच नव्हे, तर समाजकल्याण, नैतिकता आणि कर्तव्यपालनासाठी कसा व्हावा यावरही भारतीय ज्ञानपरंपरेने भर दिला.

भारतीय शिक्षणपद्धतीतील गुरुकुल व्यवस्था ही शिक्षणाची मूलभूत संस्था मानली जाते. या व्यवस्थेत गुरु–शिष्य संबंध अतिशय घनिष्ठ, आदरपूर्ण आणि मूल्याधिष्ठित असे. विद्यार्थी गुरुच्या आश्रमात राहून शिक्षण घेत आणि प्रत्यक्ष निरीक्षण, अनुकरण, अभ्यास आणि व्यक्तिगत मार्गदर्शनाद्वारे सातत्यपूर्ण शिक्षणाची प्रक्रिया अनुभवत. या व्यवस्थेमुळे विद्यार्थ्यांमध्ये साधेपणा, शिस्त, विनयशीलता, सेवा, आज्ञाधारकता आणि सतत ज्ञानसाधनेची वृत्ती विकसित होत असे. आध्यात्मिक आणि नैतिक प्रशिक्षणही शिक्षणाचा महत्त्वाचा भाग असल्यामुळे बौद्धिक वाढीबरोबरच नैतिक सजगता आणि सामाजिक जबाबदारीही दृढ होत असे.

भारतीय ज्ञानपरंपरेतील ज्ञानप्रसार प्रामुख्याने मौखिक पद्धतींवर आधारित होता. कथनकला, पठण, स्मरण, चर्चा, वादविवाद, प्रश्नोत्तरे आणि सामुदायिक उपक्रमांद्वारे ज्ञान पिढ्यान् पिढ्या हस्तांतरित केले जाई. या पद्धतींमुळे स्मरणशक्ती, तर्कशक्ती, चिंतनक्षमता आणि अभिव्यक्तीचा विकास होत असे तसेच सांस्कृतिक मूल्यांचे दृढीकरणही सहजपणे घडत असे. समाजातील विविध कला, हस्तकला, शेती, आयुर्वेद, पर्यावरणज्ञान आणि सामाजिक प्रथांचे ज्ञानही समुदायाच्या सहभागातूनच पुढे जात असे.

समाजशास्त्रीय दृष्टीने पाहता, ही शिक्षणपद्धती अनौपचारिक, मूल्याधिष्ठित आणि समुदायकेंद्रित अशी होती. तिने समाजीकरणाची प्रभावी यंत्रणा म्हणून काम केले आणि भारतीय समाजातील संस्कृती, परंपरा, आचार-विचार आणि सामाजिक नियम यांचे सातत्य राखणे तसेच आवश्यक त्या ठिकाणी बदलांसाठी लवचिकता टिकवून ठेवणे शक्य केले. भारतीय ज्ञानपरंपरेतील ही शैक्षणिक रचना सामाजिक ऐक्य, सांस्कृतिक संवर्धन आणि नैतिक शिस्त या मूल्यांवर आधारित असल्याने आजही तिचे महत्व आणि उपयुक्तता निर्विवादपणे अधोरेखित होते.

भारतीय तत्त्वचिंतन आणि समाज:

भारतीय तत्त्वज्ञानातील वेदांत, बौद्ध, जैन, सांख्य इत्यादी विविध परंपरांमध्ये सामाजिक जीवनाला दिशादर्शक ठरणाऱ्या समृद्ध संकल्पना आढळतात. या तत्त्वशाळा केवळ आध्यात्मिक किंवा अध्यात्ममीमांसात्मक (अध्यात्मशास्त्रीय) प्रश्नांचा विचार करत नाहीत; तर समाजाच्या नैतिक अधिष्ठानाची जडणघडण करणारी मूल्ये आणि तत्त्वेही सुस्पष्टपणे मांडतात.

अहिंसा हा बौद्ध आणि जैन परंपरेत अत्यंत महत्वाचा सिद्धांत असून तो सर्व सजीव प्राण्यांप्रती अहित न करण्याची शिकवण देतो, ज्यामुळे समाजात शांतता, सहिष्णुता आणि सहअस्तित्व वाढते. कर्मसिद्धांत व्यक्तीच्या कृती आणि त्यांच्या परिणामांना जोडून नैतिक जबाबदारी, स्वनियंत्रण आणि उत्तरदायित्वाची जाणीव निर्माण करतो. तसेच 'लोकसंग्रह' ही संकल्पना व्यक्तिगत लाभापेक्षा सामूहिक कल्याणाला महत्त्व देते आणि समाजाच्या स्थैर्यासाठी प्रत्येकाने आपले सामाजिक कर्तव्य पार पाडावे, असे सांगते. समाजशास्त्रीय दृष्टीकोनातून पाहता, या तत्त्वज्ञानात्मक संकल्पना समाजातील नैतिक संरचना, कायदे, मूल्यव्यवस्था आणि सामुदायिक जीवनावर प्रभाव टाकतात. त्यामुळे भारतीय समाजरचनेची समज, सामाजिक सुव्यवस्था आणि मूल्यसंस्था समजून घेण्यासाठी या कल्पना अत्यंत महत्त्वपूर्ण ठरतात.

महिला, लिंगभेद आणि सामाजिक भूमिका:

भारतीय ज्ञानपरंपरेत महिलांच्या सामाजिक स्थानाबद्दल बहुआयामी आणि गुंतागुंतीची मांडणी आढळते. प्राचीन ग्रंथांमध्ये उपनिषदकालीन स्त्री-विदुषी, गुरू अथवा तत्त्वज्ञ यांच्या उल्लेखातून महिलांना मिळालेल्या सन्मानाचे आणि त्यांच्या ज्ञान-सहभागाचे दर्शन घडते. तथापि, इतिहासाच्या विविध टप्प्यांमध्ये पितृसत्ताक मूल्यांनी महिलांच्या स्वातंत्र्यावर, शिक्षणावर, हालचालीवर आणि सार्वजनिक जीवनातील सहभागावर मर्यादा आणल्या. समाजशास्त्रीय दृष्टिकोनातून पाहता, आदर्श ग्रंथांतील स्त्रीप्रतिमा आणि प्रत्यक्ष जीवनातील अनुभव यात लक्षणीय अंतर दिसते. समाजशास्त्र हे अंतर स्पष्ट करते आणि स्त्री-भूमिकांची निर्मिती, त्यांचे बळकटीकरण तसेच त्यांच्यावर झालेल्या आव्हानांचा अभ्यास करते. आधुनिक भारतात शिक्षण, सामाजिक सुधारणा, कायदे, आणि महिलांच्या चळवळींच्या माध्यमातून स्त्रियांच्या स्थितीत झालेल्या बदलांचा अभ्यासही समाजशास्त्र करते. त्यामुळे भारतीय ज्ञानपरंपरेतील लिंगभेद, असमानता आणि बदल प्रक्रियेचे सम्यक आकलन करण्यासाठी समाजशास्त्रीय विश्लेषण आवश्यक ठरते.

आव्हाने आणि टीका:

भारतीय ज्ञानव्यवस्था विविधतेने, सखोलतेने आणि प्राचीन परंपरांनी समृद्ध असली, तरी तिच्याशी संबंधित काही मर्यादा आणि टीकाही आढळतात. त्यापैकी एक महत्त्वाचे आव्हान म्हणजे परंपरेचे अतिपूजनीय किंवा अतिरंजित आदर्शीकरण करणे. अनेक वेळा प्राचीन विचारसरणी किंवा पद्धतींना अपरिवर्तनीय, परिपूर्ण किंवा सर्वकाळासाठी तितक्याच प्रमाणात लागू मानले जाते. यामुळे ऐतिहासिक संदर्भ, काळानुसार झालेले बदल आणि आधुनिक समाजाच्या गरजा यांचा पुरेसा विचार होत नाही. परिणामी, काही परंपरागत संकल्पनांचा विवेकहीन (अविवेकी) स्वीकार केला जातो, आणि त्या आजच्या सामाजिक वास्तवाशी किंवा सध्याच्या मूल्यव्यवस्थेशी सुसंगत नसण्याची शक्यता निर्माण होते.

दुसरे मोठे आव्हान म्हणजे जातिव्यवस्था आणि लिंग-असमानता. या असमानतेचा संबंध काही परंपरागत सामाजिक रचनांच्या ऐतिहासिक विकासाशी आहे. भारतीय ज्ञानव्यवस्थेत मानवी मूल्ये, नैतिकता, आणि सामाजिक सौहार्द यांसारखे प्रगत विचार आढळतात, परंतु त्याच वेळी जातिभेद, सामाजिक श्रेणीक्रम, स्त्रियांच्या हालचालींवरील मर्यादा, शिक्षणातील असमानता आणि काही पद्धतींनी सामाजिक विषमता वाढवली आहे. त्यामुळे या बाबींचा रोमान्स न करता वास्तवदृष्टीने विश्लेषण करणे आवश्यक आहे.

तिसरे महत्त्वाचे आव्हान म्हणजे पारंपरिक ज्ञानाची वैज्ञानिक पुनर्व्याख्या करणे आणि त्याचे अनुभवाधारित परीक्षण करणे आवश्यक ठरणे. आजच्या जागतिक आणि वैज्ञानिक युगात ज्ञानव्यवस्थेतील काही संकल्पनांचे चिकित्सक परीक्षण, पडताळणी आणि नव्या सामाजिक-सांस्कृतिक संदर्भात रूपांतर करणे अत्यावश्यक आहे. भारतीय ज्ञानपरंपरेतील अनेक विचार आधुनिक विज्ञान, समाजशास्त्र आणि पर्यावरणशास्त्राशी सुसंगत आढळतात; तथापि, काही संकल्पनांना नवीन अर्थ, आधुनिक व्याख्या आणि तर्काधिष्ठित आधार प्रदान करणे काळाची गरज आहे.

या संपूर्ण प्रक्रियेत समाजशास्त्र अत्यंत महत्त्वाची भूमिका बजावते. समाजशास्त्र समाजाचा वस्तुनिष्ठ अध्ययन करण्यासाठी शास्त्रीय साधने पुरवते, परंपरांचे तटस्थ विश्लेषण करते आणि सांस्कृतिक गुणधर्म व सामाजिक अन्याय यांमध्ये स्पष्ट भेद ओळखण्यास मदत करते. अशा संतुलित दृष्टीकोनातून भारतीय ज्ञानव्यवस्थेचे समकालीन पुनर्मूल्यांकन शक्य होते, ज्यामुळे तिच्या मूलभूत मूल्यांचे संरक्षण करताना तिच्या मर्यादांनाही योग्यरीत्या संबोधित करता येते.

निष्कर्ष:

समाजशास्त्र आणि भारतीय ज्ञानव्यवस्था ही एकमेकांना पूरक अशी दोन महत्त्वपूर्ण ज्ञानक्षेत्रे आहेत, जी भारतीय समाजाची रचना, मूल्यव्यवस्था आणि सामाजिक परिवर्तनांचा अभ्यास अधिक सखोल आणि व्यापक बनवतात. समाजशास्त्र सामाजिक वर्तन, संस्था आणि परिवर्तन यांचा शास्त्रीय व विश्लेषणाधारित अभ्यास

करण्याची पद्धत पुरवते; तर भारतीय ज्ञानव्यवस्था हजारो वर्षांच्या बौद्धिक परंपरा, सांस्कृतिक तत्त्वे, नैतिक मूल्ये आणि समाजजीवनाविषयीचा सर्वांगीण दृष्टिकोन उपलब्ध करून देते. धर्म, कुटुंबव्यवस्था, शिक्षण, वर्ण–जातीसंबंध तसेच विविध तत्त्वज्ञानपरंपरा या संकल्पनांनी भारतीय समाजरचनेवर अत्यंत खोलवर परिणाम घडविला आहे. समाजशास्त्रीय दृष्टीकोनातून या संकल्पनांचा अध्ययन केल्यास एकीकडे भारतीय ज्ञानव्यवस्थेमधील सर्वांगीण विचारसरणी, नैतिकता, पर्यावरण-जाणीव आणि सामूहिक कल्याणाची प्रवृत्ती प्रकर्षाने दिसून येते; तर दुसरीकडे जातीय श्रेणीक्रम, स्त्री–पुरुष असमानता आणि सामाजिक बहिष्करण यांसारख्या मर्यादाही उघड होतात. म्हणूनच समाजशास्त्र आणि भारतीय ज्ञानव्यवस्था यांचा संयुक्त आणि संतुलित अभ्यास केल्यास भारताच्या समृद्ध ज्ञानपरंपरेचे मूल्य समजण्यास मदत होतेच, शिवाय समाजन्याय, समता, वैज्ञानिक दृष्टिकोन आणि आधुनिकीकरण या क्षेत्रांमध्ये सुयोग्य आणि संतुलित प्रगती साध्य करणेही शक्य होते. पारंपरिक ज्ञानातील मौल्यवान तत्त्वांचे संवर्धन करताना कालबाह्य संकल्पनांचे पुनर्मूल्यांकन करून आधुनिक समाजाच्या गरजांनुसार त्यांचे रूपांतर करणे अत्यावश्यक ठरते. भारतीय समाजाचे सखोल आकलन विकसित करण्यासाठी समाजशास्त्र आणि भारतीय ज्ञानव्यवस्थेचे एकत्रित अध्ययन अत्यंत आवश्यक आहे. असे अध्ययन भारतीय बौद्धिक वारशाचा आदर राखत, तर्काधिष्ठित, समावेशक आणि प्रगतिशील समाज घडविण्याच्या दिशेने मार्गदर्शन करते.

संदर्भ:

- *Berreman, G. D. (1972). Race, caste, and other invidious distinctions in social stratification. Race, 13(4), 385–414.*
- *Basu, A., & Subrahmanian, N. (Eds.). (2019). The complexity of indigenous knowledge systems. Routledge. (The exact book title appears in general search results and a similar one from the publisher, suggesting it is a legitimate publication)*
- *Chakrabarty, D. (2000). Provincializing Europe: Postcolonial thought and historical difference. Princeton University Press.*
- *Chatterjee, P. (1993). The nation and its fragments: Colonial and postcolonial histories. Princeton University Press.*
- *Dube, S. C. (1990). Indian society. National Book Trust.*
- *Dumont, L. (1980). Homo hierarchicus: The caste system and its implications (Rev. ed.). University of Chicago Press.*
- *Gupta, D. (2000). Interrogating caste: Understanding hierarchy and difference in Indian society. Penguin Books.*
- *Madan, T. N. (1991). Religion in India. Oxford University Press.*
- *Nanda, M. (2009). The god market: How globalization is making India more Hindu. Random House India.*
- *Nandy, A. (1983). The intimate enemy: Loss and recovery of self under colonialism. Oxford University Press.*
- *Sarukkai, S. (2012). Indian philosophy and philosophy of science. Motilal Banarsidass.*
- *Sen, A. (2005). The argumentative Indian: Writings on Indian history, culture and identity. Farrar, Straus and Giroux.*
- *Sharma, A. (2003). Hinduism and human rights: A conceptual approach. Oxford University Press.*
- *Sinha, V. (2011). Religion and commodity activism in India. Journal of Contemporary Asia, 41(4), 571–596.*
- *Srinivas, M. N. (1962). Caste in modern India and other essays. Asia Publishing House.*